

Uitgelezen

Naar een mens zonder eigenschappen?

Roger Jacobs

Recensie: *Richard Sennett, "De flexibele mens. Psychogram van de moderne samenleving"*
(Uit het Engels vertaald door Margaretha Blok), Byblos, Amsterdam, 2000, 192 blz.

In 1998 publiceerde de bekende Amerikaanse socioloog Richard Sennett "The corrosion of character" dat dit jaar terecht een Nederlandse vertaling kreeg. Het betreft in feite een lang cultuurhistorisch essay waarin, aan de hand van enkele fictieve – maar op de realiteit geïnspireerde – personages het verwoestend effect van het 'flexibele kapitalisme' op het menselijk karakter wordt aangetoond.

Het kapitalisme siert zich tegenwoordig met het predikaat 'flexibel', omdat het zich keert tegen starre bureaucratische vormen en wars is van gedachteloze routine. Dat klinkt uitnodigend, omdat het de vrijheid suggereert om zelf vorm te geven aan je leven, door in te gaan op steeds nieuwe risico's en uitdagingen. Volgens Sennett is dit echter slechts oogverblinding: het strakke keurslijf van het naoorlogse Fordistische productiebestel werd enkel opengebroken om nieuwe vormen van beheersing in te voeren. Bovendien heeft het een uithollend effect op het menselijk karakter. Onder dit laatste verstaat hij de persoonlijke eigenschappen die wij in onszelf waarderen en waarvoor wij ook door onze medemensen gewaardeerd willen worden. Zij vormen het fundament van ons zelfrespect en maken ons tevens respectabel/betrouwbaar in de ogen van onze medemensen.

Om welke nieuwe beheersvormen gaat het en op welke wijze gaan ze verwoestend tekeer? Eerst en vooral is er sprake van een **herstructurering van instellingen zonder continuïteit**. Flexibele reorganisaties zijn ingrijpend en onherroepelijk en snijden elke band tussen heden en verleden door. Daarbij wordt uitgegaan van het dogma, dat veranderen steeds beter is dan doorgaan op dezelfde voet. Dat gaat in ieder geval wél op voor de aandeelhouders die hun koers na elke nieuwe ontslagronde omhoog zien gaan. Heel wat minder evident is dit voor de gemiddelde (geschoolde) Amerikaanse werknemer, die, volgens recente schattingen, in zijn 40-jarig beroepsleven 11 keer van baan zal moeten veranderen en 3 keer zich volledig zal moeten omscholen. In dit tijdperk van 'ongeduldig' kapitaal, dat snel rendement verlangt en daarom voortdurend aanstuurt op organisatorische veranderingen, worden tijdelijk werk en contractarbeid eerder regel dan uitzondering. Als gevolg daarvan eroderen sterke intermenselijke banden. Langdurige samenwerking behoort immers definitief tot het verleden, waardoor ook de bereidheid vermindert om bij anderen betrokken te geraken. Jonge mensen wordt aangeraden eerder aan de buitenkant dan aan de binnenkant van organisaties te werken: trouw aan een bedrijf is immers een valstrik in een economie die permanent op vernieuwing aanstuurt en zijn werknemers als wegwerpartikelen behandelt. "Een zekere gereserveerdheid en oppervlakkige bereidheid tot samenwerking zijn een betere bescherming tegen de huidige realiteit, dan gedrag dat uitgaat van waarden als trouw en dienstbaarheid" (p. 24). Deze 'lauwe' waarden zijn echter nauwelijks geschikt om overgebracht te worden naar het gezinsleven. De omgang met collega's levert dus niet langer een adequaat model om zich te oriënteren in het dagelijkse leven. "Hoe kan men in een kortetermijnsamenleving langetermijndoelinden nastreven? Hoe kan men duurzame sociale relaties onderhouden? Hoe kan een menselijk wezen zijn levensgeschiedenis als een doorgaand verhaal zien in een samenleving die slechts episoden en fragmenten kent?" (p. 26).

Vervolgens kenmerkt de huidige kapitalistische onderneming zich door een **flexibele specialisatie**. Zo is de eindeloze montageband uit de Fordistische fase van de automobiellindustrie, vervangen door gespecialiseerde productie-eenheden die zich telkens oplossen en wedersamenstellen wanneer er vraag naar nieuwe producten ontstaat. De interne structuur van het bedrijf wordt dus voortdurend aangepast

aan de wisselende vraag van de buitenwereld. De daarmee gepaard gaande fluctuerende personeelsbezetting (projectmatige werkteams, ploegendienst, flexibele werktijden, ...) vereist een grote gebruiksvriendelijkheid van de machines. Met één druk op de knop kan men hun de meest ingewikkelde operaties laten uitvoeren. De kennis en vaardigheden die nodig zijn voor het productieproces, liggen opgeslagen in het (herprogrammeerbare) geheugen van de computergestuurde werktuigen die hun geheimen enkel onthullen aan hooggeschoolde informatici en ingenieurs. De eenvoudige bedienaars staan erbij, drukken op de knoppen en kijken ernaar... Voor hun talenten bestaan er geen uitlaatkleppen: opgeslorpt door de monotone routine gaan ze een totale onverschilligheid tegenover hun arbeid ontwikkelen. Wie in dit bestel onder aan de ladder staat, wordt dus gedwongen aan de oppervlakte te blijven. Zij zullen geneigd zijn, wanneer de conjunctuur het enigszins toelaat, elders hun geluk te beproeven wat resulteert in een nomadisch arbeidsleven. "Voor mensen die zich niet sterk betrokken voelen bij hun werk, is er weinig reden om lang te blijven. Wie weggaat krijgt misschien een betere positie of hoger loon, maar zijwaartse bewegingen, verliezen die men pas achteraf ziet en ondoorgroendelijke beloningspatronen, nemen die winst weer weg" (p.93). Het wordt moeilijk om zich sociaal te oriënteren en een min of meer coherent levensverhaal te schrijven.

Tenslotte kenmerkt het flexibele kapitalisme zich door **concentratie zonder centralisatie** en – op een lager niveau – door **macht zonder gezag**. Op macro-niveau is de onderneming georganiseerd als een archipel van eilanden (=netwerk) waarbij de beslissingsmacht echter geconcentreerd blijft op het hoofdeiland. Dit laatste oefent toezicht uit door voor alle andere eilanden productie- en winstdoelen vast te stellen, met dien verstande dat zij elk de vrijheid hebben om die doelstellingen te realiseren op de wijze die hun het meest geschikt lijkt. De macht bezit dus niet meer de duidelijkheid van de vroegere piramidale structuur. Ze is vormlozer en ondoorzichtiger geworden, maar daarom niet minder sterk! Hetzelfde fenomeen van machtsversluiting doet zich voor binnen de afzonderlijke bedrijven. De arbeidsethiek neemt daar nu de vorm aan van het 'teamwerk' dat moet verhinderen dat onderlinge concurrentie de prestaties van een ploeg zou ruïneren (vandaar ook het accent op 'zachte' waarden zoals ontvankelijkheid, luisterbereidheid, samenwerking). Sportmetaforen zijn op dit niveau heel populair: de werknemers zijn spelers in het team en de baas stelt zich voor als teamleider of als trainer die de ploeg stuurt en elke speler op de juiste plaats zet. Alle spelers worden gedwongen samenwerkingsmaskers op te zetten. "Rechtstreeks vragen om hoger loon of minder druk om de productiviteit op te schroeven, wordt als gebrek aan bereidheid tot samenwerken gezien. De goede teamspeler klaagt niet. Al dat gepraat over teamwerk is dus, juist vanwege de oppervlakkige inhoud, de nadruk op het heden, het vermijden van verzet en conflicten, van nut bij het beheersen van het personeel" (p. 123). Als teamleider heeft de baas nog wel macht, maar geen gezag meer. Hij beveelt niet langer, maar begeleidt. Dat betekent ook dat hij geen verantwoordelijkheid moet afleggen voor de macht die hij uitoefent. Als er iets misgaat krijgt het team de schuld of wordt er verwezen naar de veranderde omstandigheden. Dit soort arbeidsethiek doet een nieuw karaktertype ontstaan: de ironische mens (R. Rorty) die zichzelf niet au sérieux neemt en tracht te overleven, door zich steeds opnieuw aan te passen aan de nieuwe spelregels. Zelfrespect bestaat niet meer en het is maar een stapje meer naar zelfvernietiging.

De hoofdstelling van Sennett is, dat onder deze omstandigheden, de diepte van de tijd verloren gaat ten voordele van het oppervlak. Tijd heeft geen waarde meer (vandaar ook het afstoten van oudere werknemers), routine wordt veracht, kortetermijndoelstellingen overheersen en de mensen gaan meer en meer gebukt onder het gebrek aan duurzame menselijke verhoudingen en doelstellingen.

Als remedie tegen deze overheersing van het oppervlak, is het noodzakelijk dat de mensen terug in staat gesteld worden een continu en doelgericht levensverhaal te vertellen. Zij moeten zichzelf terug leren zien als actoren, dragers van hun eigen leven en niet langer als willoze slachtoffers van veranderingen, of als stuurloos wrakhout dat meedrijft op de stroom der gebeurtenissen. Sennett reageert daarmee heel expliciet tegen het postmodernistische vertoog, dat het levensverhaal opvat als een collage van toevallige brokstukken die zijn komen bovendrijven op de poel van onze ondoorgroendelijke psyche. "Een plooibaar zelf, een nooit voltooid collage van fragmenten, dát is juist de psychische gesteldheid die past bij kortdurende werkervaringen, flexibele bedrijven en voortdurende risico's" (p. 144). Maar het vergt een grote persoonlijke kracht om terug samenhang te brengen in het beeld van zichzelf en van de tijd, omdat dit haaks staat op de versplinterde werkelijkheid die het moderne kapitalisme voortbrengt. Die kracht kunnen wij alleen niet opbrengen, maar moet geput worden uit onze inbedding in een lokale

gemeenschap. Sennett is echter geen naïeve of conservatief ingestelde 'communitarist' die het accent legt op eenheid als bron van kracht tegenover een ontwrichtende en vijandige buitenwereld. In navolging van de socioloog Lewis Coser, stelt hij dat mensen meer bij elkaar gehouden worden door verbale conflicten dan door directe overeenstemming. In een conflict moeten de betrokken partijen immers meer moeite doen om elkaar te begrijpen, waardoor ze langzamerhand naar elkaar toe groeien. Mensen met uiteenlopende machtsposities en belangen zullen via een confrontatie dichter bij elkaar komen te staan dan via een gedwongen consensus

Het is binnen deze conflictgeladen gemeenschapscontext dat Sennett de kapitalistische onderneming terug op haar verantwoordelijkheid wil wijzen. Hij is er immers van overtuigd dat het moderne kapitaal minder bevrijd is van plaatselijke gebondenheid dan het naar de buitenwereld toe wil toegeven. Wanneer de onderneming echter weigert haar plaats in die wederzijdse afhankelijkheidsrelaties te aanvaarden en haar werknemers blijft behandelen als mensen die er niet toe doen (want ten alle tijden vervangbaar), dan is ze bezig haar eigen graf te graven. Als een bestel de vraag 'wie heeft mij nodig?' buiten de orde plaatst, dan tast het de eigenwaarde en het zelfrespect van de mensen in de kiem aan. Want eigenwaarde en zelfrespect verwijzen net naar onze beschikbaarheid en betrouwbaarheid voor diegenen die ons nodig hebben. Zo'n maatschappelijk bestel zal op de duur zijn greep op de voorstellingen en gevoelens van de mensen verliezen en het pad effenen voor nieuwe politieke programma's. "Een bestel dat mensen geen goede redenen verschaft om om elkaar te geven, kan niet lang zijn legitimiteit bewaren" (p. 160).

Richard Sennetts essay kan beschouwd worden als één lange ontmaskering van het dominante euforische vertoog over de weldaden van de ICT, de 'nieuwe economie' en de 'kennismaatschappij'. Het over boord gooien van de oude routines (lees: 'verworven rechten' van de werknemers, overheidsinterventie in de economie en het Fordistische productiebestel) heeft slechts vrijheid opgeleverd voor de nieuwe kapitaalbezitters en een technologische aristocratie; de grote meerderheid van mensen dreigt ontwricht te geraken en meegesleurd te worden in de maalstroom van stuurloze technologische revoluties. De titel van de Nederlandse vertaling ('de flexibele mens') dekt dan ook nauwelijks de inhoud van het boek, door de positieve connotaties die het woord 'flexibel' oproept (soepel, dynamisch, vernieuwend). Beter had men gekozen voor 'de mens op drift', of, 'de mens zonder eigenschappen' (met een knipoog naar Robert Musil)!

De lectuur van het boek wordt aanzienlijk bemoeilijkt door de afwezigheid van een duidelijke inhoudelijke opbouw. De aantasting van het menselijk karakter wordt aspect per aspect belicht, aan de hand van concrete levensverhalen. Zo wordt de emotionele ontredde Rico, die er niet in slaagt duurzame sociale relaties te ontwikkelen (4 keer verhuisd op 14 jaar tijd) en geplaagd wordt door het schuldbesef, dat hij voor zijn kinderen geen model is van een valabele levensfilosofie. Bareigenares Rose probeert carrière te maken in de reclamewereld, maar kan nauwelijks overweg met de ondoorzichtige spelregels van het 'teamwork'. Bovendien wordt de rijke sociale ervaring waarop ze prat gaat door haar jongere collega's gedegradeerd tot een beschamend verhaal over een definitief vervlogen verleden. Al deze persoonlijke verhalen dragen hun steentjes bij tot de voltooiing van het mozaïek van het aangetaste menselijk karakter. Maar het globale beeld wordt slechts in de laatste hoofdstukken zichtbaar. Persoonlijk heb ik het boek twee keer grondig moeten doornemen, alvorens grip te krijgen op de structuur.

De moeilijkheidsgraad wordt nog vergroot, doordat Sennett voortdurend probeert de maatschappelijke relevantie van de door hem opgevoerde personages te verduidelijken door hun verhalen te kaderen in allerlei filosofische en sociologische beschouwingen. Ongetwijfeld boeiend en meestal verhelderend. Maar soms ook vertekend. Zo suggereert hij, uitgaande van de filosofische boegbeelden Denis Diderot en Adam Smith, een scherpe tegenstelling tussen de 'routinearbeid' uit het Fordistische tijdperk en de 'flexibele arbeid' uit de post-Fordistische periode. De hedendaagse flexibilisering heeft echter vooral betrekking op de arbeidsvoorwaarden (verloning, arbeidstijden, arbeidsstatuut,...). Ondanks alle heisa over taakverrijking en teamverantwoordelijkheid, blijft het grootste deel van de laaggeschoolde arbeid nog steeds bestaan uit monotone, kortcyclische routinehandelingen. Bovendien lag de routinearbeid uit de naoorlogse periode, net zoals de geflexibiliseerde arbeid in onze tijd, aan de basis van een externe arbeidsoriëntatie. Mensen vereenzelvigen zich vroeger, evenmin als tegenwoordig, met hun arbeid, maar namen er meestal wel vrede mee, omdat die arbeid hun de middelen verschaft om vorm te geven aan hun leven buiten de onderneming.

Een cultuurfilosofisch getinte benadering legt bovendien het accent op de corrosie van 'het' menselijk karakter als dusdanig. Dat mag ons echter niet blind maken voor het feit dat vooral de laaggeschoolde

categorieën van de bevolking het hard te verduren krijgen in het nieuwe arbeidsbestel. Het betreft hier geen kleine minderheid: onderzoekers hebben het over 40% van de Vlaamse beroepsbevolking die het gevaar loopt op de pechstrook van de kennismaatschappij te stranden. Steeds meer mensen worden gedwongen op de tippen van hun tenen te lopen en kampen met het gevoel het niet meer aan te kunnen. Onlangs nog brachten de media het onthutsende cijfer van 750.000 Belgen die gebukt gaan onder stressklachten en de daarmee gepaard gaande gezondheidsgevolgen. Sennetts maatschappijkritische benadering moet daarom gecombineerd worden met empirische studies omtrent de desastreuze effecten van een doorgedreven flexibilisering. Enkele gedegen publicaties staan reeds tot onze beschikking: L. Rubin, *Gezinnen op de armoedegrens* (1995); S. Béaud/ M. Pialoux, *Retour sur la question ouvrière* (1999) en vooral C. Dejours, *Souffrance en France*, (2000).

Roger Jacobs